

МАСОВІ ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ В УКРАЇНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ (2000-2010 рр.)

Автором зроблена спроба проаналізувати якісні зміни в розвитку історіографії масових політичних репресій. Наголошується, що саме в друге десятиліття здобуття Україною незалежності вітчизняні науковці та дослідники зуміли значно просунутись вперед та розробити чисельні напрямки досліджень в рамках репресіології.

Ключові слова: *репресії, історіографія, розвиток, Україна*

Наукова діяльність вітчизняних вчених на початку ХХІ ст. створила сприятливі умови для подальшого якісного та повноцінного розвитку історіографії масових політичних репресій. Історики та дослідники значно розширили коло наукових проблем, пов'язаних з репресіологією. Почали використовуватись більш жорсткі критерії та методи із опрацювання документальних матеріалів та залучення їх до наукового обігу, праці стали на багато ґрунтовнішими та соліднішими. Відбулись та активно проводяться й зараз захисти вітчизняними вченими дисертацій, присвячених ключовим питанням державного терору та масових політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні. Кожного разу дослідники торкаються проблеми рівня розробки визначеної теми, долучаючись до процесу становлення історіографії досліджуваної нами проблеми. Стався певний прорив в розробці малодосліджених аспектів, з'явилися поодинокі історіографічні праці, присвячені безпосередньо різним проявам державному терору.

Метою даної статті є аналіз головних тенденцій в вітчизняній історіографії масових політичних репресій, які особливо чітко окреслюються на початку ХХІ ст.

Найбільше нашу увагу привернула дисертація *В. Коцура* "Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-30-х рр.: Історіографія" [3], яку дослідник захистив в 1999 р., отримавши науковий ступінь доктора історичних наук. В цьому дослідженні найкращим чином підбиті підсумки з деяких важливих аспектів досліджуваної нами проблеми. Важливим постає історіографічний аналіз, на основі нових концептуальних підходів, літератури з проблем історії українського робітництва, селянства, інтелігенції, інших соціальних верств суспільства, а також вивчення дисертантом ролі комуністичної партії, рад, профспілок, комсомолу, інших громадських організацій, силових органів, зокрема, ЧН-НКВД у формуванні антидемократичного, репресивного ладу [3, арк.13-19]. Особливо цікавим видається розділ четвертий, присвячений вивченню історичної літератури про політичну систему радянського суспільства 1920-30-х рр. (арк.303-384). Важливе місце у вивченні репресивної сутності тоталітарного суспільства в Україні посідають, як зазначено в дисертації, дослідження *Г. Касьянова, М. Панчука, Р. Пирога, О. Рубльова, В. Шевчука* та ін. Ці дослідження на значному фактологічному матеріалі розкривають каральні акції органів ВУЧК, що обрушилися на вчених і наукову інтелігенцію, на ВУАН і суспільні та професійні організації інженерно-технічної та наукової інтелігенції [3, арк.365-377]. Підводячи підсумки історіографічного огляду літератури, автор робить висновок, що історія ДПУ, масові репресії другої половини 20-х – 30-х рр. за його участю проти українського народу, вже стали предметом історичних та етнополітичних досліджень, але вивчені не в такій мірі, як того настійно потребують історична наука та соціальна практика. Більше того, історія ЧК-ГПУ-НКВД писалися або в білих, або в чорних кольорах залежно від кон'юнктури і суб'єктивного сприйняття та часу висвітлення подій автором. Картину змальовували здебільшого ті, хто був по різні боки громадянського протистояння, хто був штучно занесений до різних списків – "своїх" і "ворогів народу", а тому історичні події та їх діючі особи відображувались не об'єктивно [3, арк.382-383].

Джерельна база проблеми значно розширилась, збагатившись різними видами епістолярних та документальних джерел. З-поміж багатьох видів джерел мемуари зберігають за собою особливе значення, адже дозволяють поглянути на той період життя республіки очима

сучасників. В таких працях аналізуються певні складові джерелознавчого характеру, але окремі публікації лише накреслюють напрямки досліджень, вводять до наукового обігу відповідні архівні матеріали та особисті спогади репресованих громадян республіки. Так, *Б. Буяльський* опублікував спогади *О. Трачука* про 1937-40 рр., які є прямим підтвердженням катувань в лабетах НКВС [1]. Окрім використання свідчень поодиноких свідків беззаконня, до праць залучаються й групові спогади. Характерним прикладом таких процесів є унікальна книга *Г. Гордасевича*, яка опублікована в 2002 р. у Львові [2]. Це опис-спогади трагічної долі 115 українських жінок-політв'язнів комуністичних тюрем та таборів, дружин, сестер, матерів відомих в першій половині ХХ ст. активних учасників боротьби з тоталітарним режимом. Книга містить величезний документальний матеріал. В ній вказується, зокрема, на трагічну долю родичів репресованих громадських діячів – *М. Петлюри* та *Ф. Петлюри*, *К. Грушевської* та ін. [2, с.44].

Позитивно рецензентами та істориками відзначена публікація в 2003 р. в Києві 2-х томника, присвяченого розстрілам соловецьких в'язнів з України в 1937-38 рр. [16]. Особливо рідкісним видаються матеріали, що містяться в третьому розділі праці. Завдяки ним дослідники мають змогу дізнатись про "внутрішньотабірну "змову" та проаналізувати документи з тюремних справ, а також матеріали оперативної розробки в'язнів [16, с.483].

Але найбільша увага, традиційно, прикута не лише до опублікованих джерел. Великий інтерес становлять, власне, наукові праці, в яких вже чітко простежується концепція, думки авторів, робляться важливі та принципові висновки. Темп на початку ХХІ ст. задають численні міжнародні науково-теоретичні конференції з досліджуваної проблеми, на яких піднімаються актуальні питання, обговорюються шляхи та заходи подальшої розробки теми. Так, на нашу думку, ключовими є конференції з таких тем: "Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті" (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.) [10] "Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті національної пам'яті" (Вінниця, 24 листопада 2005 р.) [11] та багато інших. На засіданнях робочих секцій та в доповідях висвітлено питання терору голодом, демографічних втрат населення, форми, методи та наслідки політичних репресій карально-репресивної системи тоталітарного комуністичного режиму. Описано специфіку розгляду судами справ у період тоталітаризму у 1920-50-ті рр., репресивні заходи проти молоді в УСРР у період формування тоталітарного ладу 1920-36 рр., масові репресії проти науково-педагогічних кадрів в Україні періоду сталінщини. Розглянуто державний терор як засіб легітимізації радянської влади в Західній Україні у 1939-1941 рр.

Продовжують з'являтися роботи, в яких безпосередньо досліджується саме історіографія проблеми. В 2003 р. перевидається праця відомого українського історика-емігранта, вихованця і викладача Київського університету *О. Оглоблина* [8]. В ній простежено поступ національної історичної думки за 1917-56 рр. як в Україні, так і поза її межами [8, с.14-15]. Зазначено, що наприкінці двадцятих років завдано декілька більш серйозних ударів по українській історичній науці (переслідування СВУ в 1929-30 рр., ідеологічна чистка ВУАН 1930 р., депортація *М. Грушевського* до Москви (1931 р.) та його смерть (1934 р.), арешт багатьох істориків та офіційне засудження наукової діяльності історичних наукових установ та провідних українських істориків (1930-32). В 1937 та 1938 рр. (час так званої ежовщини) багато істориків як старшого, так молодшого покоління заарештовані, заслані, покарані або зазнали тортур під час допитів, або ж загинули на засланні [8, с.63-64]. Того ж року виходить солідне шеститомне видання "Політична історія України. ХХ ст.: т. 3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938)" [9], написаного переважно вченими, які безпосередньо пов'язані із науковою діяльністю Інституту історії України НАН України. В праці, подекуди даючи історіографічний аналіз попередніх праць, детально розглянуто питання встановлення комуністичної монопартійної системи, створення партійно-державної кадрової номенклатури (розділ II, автори – *В. Греченко*, *Ю. Шаповал*. – С.83-144). На широкому колі джерел описано основні риси радянського тоталітарного режиму, його економічну політику, а також розкрито суть української радянської державності (розділи III, VII, автор – *С. Кільчицький*. – С.145-220, 329-432). Велика увага приділена висвітленню ролі органів державної безпеки у системі тоталітарної влади (розділ V, автор – *С. Кокін*. – С.261-276) та ін. Всі розділи так чи інакше взаємопов'язані між собою єдиною проблемою – масові політичні репресії міжвоєнного періоду. Колектив авторів ставить серйозні

перед собою запитання-завдання: чому стались три голодомори, як розгадати загадку "Великого терору", якою була кінцева мета політики модернізації 1930-х рр. На ці питання даються вичерпні відповіді.

З огляду на історіографічний дискурс, відомий вітчизняний історик *С. Кульчицький* звертає увагу на події, які відбулись в лютому 2006 р. Тоді українські ЗМІ широко відзначили 50-річчя ХХ з'їзду КПРС. Фраза першого секретаря ЦК КПРС "на съезде не говорит о терроре" не повинна заводити в оману – стверджує історик. Зазначено, що в боротьбі за владу *М. Хрущов* зробив ставку на використання проти своїх суперників ретельно дозованої (щоб не зачепила його самого) інформації про сталінський терор [4, с.106-108]. Вищезазначена теза знайшла підтвердження в одному із російськомовних посібників [12]. Підкреслюється, що після ХХ з'їзду КПРС, який засудив "культ особи" *Й. Сталіна* та його зловживання владою, радянська класична модель сталінізму замінена. Перелічивши дуже обмежений ряд "помилоч" і "крайнощів", які здійснив *Й. Сталін*, влада скерувала все розуміння лише на його особу. В 1970-ті ж рр. офіційне радянське ставлення до сталінізму та репресій в республіках, зокрема, полягало в тому, що "ленінські норми" порушені в "період культу особи", але основи системи, не дивлячись на це, збереглися [12, с.91-92].

В 2007 р. виходить ґрунтовна праця, предметом якої стали історіографічні україно-російські студії [15]. В книзі вміщено матеріали міжнародної наукової конференції "Україна – Росія: діалог історіографій", що проходила в Чернігові 22-25 серпня 2002 р. за участю істориків з Канади, США, Росії та України. В VI розділі "Сталінська репресивно-каральна система" книги висвітлюються актуальні проблеми сьогодення (до розділу ввійшли роздуми російського дослідника *М. Петрова*, українського історика *Ю. Шаповала*, дискусії за участю *Т. Демченко*, *М. Бойко*, *О. Лисенко*, *В. Росстального*) [15, с.5].

Певний аналіз історіографії проблеми в рамках ряду спеціальних досліджень зробив *Л. Місінкевич*. Він вважає, що дослідження історіографії середини 1950-х – початку 60-х рр. засвідчило наступне. Як правило, науковці в працях не заглиблювалися в "проблеми" сталінських перекосів соціалістичного будівництва та репресій [6, с.347-354]. Узагальнюючи досліджені матеріали, *Л. Місінкевич* пропонує власний погляд на процеси з увічнення пам'яті жертв політичних репресій в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., які проходили через певні етапи із відповідними заходами: 1) відкриття доступу до матеріалів спеціальних фондів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ, пов'язаних із репресіями, і передача їх до державних архівів; 2) активізація роботи громадських організацій, утворення товариств політв'язнів та жертв репресій, формування історико-культурних просвітницьких товариств "Меморіал"; 3) розробка Державної програми увічнення пам'яті жертв сталінізму та створення Головної редакційної колегії з підготовки багатотомного науково-документального видання книг "Реабілітовані історією"; 4) формування регіональних (обласних) редакційних колегій, науково редакційних груп для опрацювання відкритих архівних матеріалів, підготовка та видання на місцях томів серії "Реабілітовані історією" [7, с.341-359]. Виходячи за рамки процесів, які відбувались у вітчизняній історіографії, на доповнення вищесказаного дослідник *Н. Лаас* подає загальну характеристику розвитку історіографії проблеми. Він виділяє в контексті дослідження сталінізму та, відповідно, терору на Україні, дві дискусії – 1986-87 та 2007-08 рр., ініціатором яких стала дослідниця доби сталінізму, радянолог *Ш. Фіцпатрик*. Найбільше дослідник звертає увагу на дискусії початку ХХІ ст., коли *Ш. Фіцпатрик* в журналі "History and Theory", в рамках обговорення проблеми ревізйонізму в історіографії, опублікувала статтю, в якій підсумувала дослідження ревізйоністського руху з вивчення сталінізму, праці представників якого передусім асоціювалися з соціальною історією [5, с.170]. *Н. Лаас* зазначає, що окрім архіву *Л. Троцького*, "Смоленського архіву" та деяких інших зібрань, американські дослідники репресій в Україні та в СРСР загалом користувалися вже опублікованими працями. Найбільш використовуваним типом джерельних матеріалів стали офіційні усні та опубліковані заяви вищого радянського керівництва, преса (передусім московська), радянські друковані наукові та науково-публіцистичні видання, оприлюднені статистичні дані, законодавча база, враження від перебування в Радянському Союзі нечисленних громадян із західних країн, нелегально перевезена на Захід дисидентська література тощо. Тоталітарна концепція – найпопулярніша, займала домінуючі позиції протягом другої половини 40-х – середини 70-х рр. ХХ ст., а в

публічному дискурсі та на рівні повсякденної свідомості залишалася нездоланою аж до початку 90-х рр. Ревізіонізм – інша течія в радянології – сформувався, як слушно зауважує автор, на протиположності попередній тоталітаристській концепції, користувався певною популярністю в середині 70-х й до початку 90-х рр. Його репрезентувало нове покоління спеціалістів-радянологів, які загалом були незадоволені теорією тоталітаризму як пояснювальною концепцією щодо історії республік Радянського Союзу [5, с.172-175].

Наступна авторка, на відміну від узагальнюючої тематики *Н. Лааса*, віддає пріоритет в дослідженні терору в Україні саме вітчизняним історикам. Дослідниця *І. Терлецька* підкреслює, що історіографічні праці *Р. Подкура*, *О. Рубльова*, *М. Хагена*, *Ю. Шаповала*, *В. Коцура*, *Г. Васильчука* ґрунтовно висвітлюють стан історіографії репресій, особливо її окремі аспекти. Серед "піонерів перебудови" в історичній науці названі фахівці з Історико-партійної науки. Серед перших – *Ю. Шаповал*, *Р. Пиріг*, *В. Репринцев* та ін. [14, с.417-418]. Найбільшу увагу істориків привернула монографія цієї дослідниці [13], в якій наведено теоретико-концептуальне обґрунтування сталінізму як форми тоталітаризму. Вивчено сталінізм як суспільне явище в "перебудовчій" історіографії 1987-91 рр., феномен "культу особи", "сталінізму" та "сталінщини" в російській та українській історіографії. Цікавим, в контексті досліджуваної проблеми, постає аналіз історіографії сталінізму на різних етапах її розвитку.

Вище зазначене стосується загальних тенденцій досліджуваного періоду розвитку історіографії проблеми. В наступних розвідках ми зупинимось більш детально на локальних процесах, які протікали в рамках визначених етапів в контексті основних тенденцій. Адже без них не було б загального поступу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Буяльський Б.А. Жертва і свідок більшовицького раю. Спогади про 1937-1940 рр. / Б.А. Буяльський, О.М. Трачук. – Вінниця. – 2000. – 96 с.
2. Гордасевич Г.Л. Нескорена Березина / Г.Л. Гордасевич, Б.О. Гордасевич. – Львів: ЛА "ПІРАМІДА", 2002. – 280 с.
3. Коцур В.П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-30-х рр.: Історіографія: Дис. д-ра іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 475 арк.
4. Кульчицький С.В. XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму / С.В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2006. – №2. – С.106-129.
5. Лаас Н. О. Соціальна історія в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980-2000-х рр. / Н.О. Лаас // Укр. іст. журн. – 2010. – №4. – С.170-191.
6. Місінкевич Л. Реабілітації жертв державного терору (середина ХХ – початок ХХІ століття): історіографія проблеми / Леонід Місінкевич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 35. – К., 2008. – С.347-368.
7. Місінкевич Л. Участь громадськості України у процесі реабілітації жертв державного терору радянської доби / Леонід Місінкевич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 36. – К., 2010. – С.340-360.
8. Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956 / Пер. з англ./ Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 250 с.
9. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. Т. 3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К.: Генеза, 2003. – 448 с.
10. Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.) / А.Т. Давидюк (ред. кол.) – Вінниця: Велес, 2002. – 211 с.
11. Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті національної пам'яті: Матеріали обласної наук.-практ. конф., м. Вінниця, 24 листопада 2005 р. / І.С. Гамрецький (голова редкол.). – Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 200 с.
12. Современная историография новейшей истории России и истории СССР: справ.-библиогр. пособие для ист. специальностей / Под ред. В.И. Меньковского. – Минск: РКВШ, 2007. – 232 с.
13. Терлецька І.В. Сучасний історіографічний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму / І.В. Терлецька. – К., 2009. – 162 с.
14. Терлецька І. Суспільно-політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.) / Ірина Терлецька // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 36. – К., 2010. – С.415-435.

15. Україна – Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.Ф.Верстюк (відп. ред.), В.М.Бойко (відп. секр.). – Київ-Чернігів: РВК ”Деснянська правда”, 2007. – 256 с.
16. Юркова О. Остання адреса: Розстріли соловецьких в’язнів з України у 1937-1938 роках / Оксана Юркова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – №1/2 (22/23). – 2004. – С.481-486.

R.M. RUSIN

МАССОВЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В УКРАИНЕ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА: СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ (2000-2010 гг.)

Автором предпринята попытка проанализировать качественные изменения в развитии историографии массовых политических репрессий. Подчёркивается, что именно во второе десятилетие приобретения Украиной независимости отечественные учёные и исследователи сумели значительно продвинуться вперёд и разработать многочисленные направления исследований в рамках репрессиологии.

Ключевые слова: репрессии, историография, развитие, Украина

R.M. RUSIN

MASS POLITICAL REPRESSIONS IN UKRAINE BETWEEN THE MILITARY PERIOD: MODERN HISTORIOGRAPHY (2000-2010)

The author made attempt to analyze high-quality changes in development of a historiography of mass political repressions. It is emphasized what exactly in the second decade of acquisition of independence by Ukraine domestic scientists and researchers managed to move ahead and develop considerably the numerous directions of researches within a repressiologiya.

Keywords: repressions, historiography, development, Ukraine